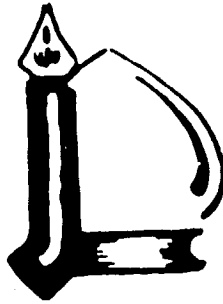
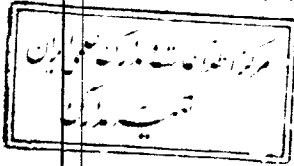

٢٩٩٩٧

۱۳۷۸ / ۴ / ۲۰

دانشگاه فردوسی مشهد

دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری

پایان نامه تحصیلی کارشناسی ارشد

رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

موضوع:

اجتهاد در مذاهب پنجگانه اسلامی

استاد راهنما: حجة الاسلام والمسلمین جناب آقای کاظم مدیر شانه‌چی

استاد مشاور: جناب آقای دکتر مهدی صانعی

۱۳۰۱۱/۲

۱۲۰۵۰

نگارش:

طاهر علی محمدی

سال تحصیلی ۷۴-۱۳۷۳

۲۹۹۹۷

تقديم به:

سرور و سالار شهيدان حضرت
ابا عبدالله الحسين عليه السلام

فهرست اجمالی مطالب و مندرجات

صفحه

موضوع

۱ ..... مقدمه

فصل اول: واژه «اجتهاد»

۱۰ ..... «اجتهاد» در لغت

۱۲ ..... واژه «اجتهاد» در کلام پیامبر (ص)

۱۳ ..... واژه «اجتهاد» در کلام ائمه اطهار (ع)

۱۴ ..... واژه «اجتهاد» در کلام برخی از صحابه

۱۵ ..... «اجتهاد» در اصطلاح فقه

۱۵ ..... «اجتهاد» در اصطلاح علمای تسنن

۱۶ ..... الف - جعل احکام شرعی بر اساس رأی شخصی

۲۴ ..... ب - استنباط احکام شرعی از منابع معتبر شرعی

۲۷ ..... «اجتهاد» در اصطلاح فقهای امامیه

۳۳ ..... فرق واژه «اجتهاد» با کلمه «استنباط»

فصل دوم: پیامبر (ص) و اجتهاد

۳۵ ..... جواز اجتهاد برای پیامبر (ص)

۳۶ ..... وقوع اجتهاد از ناحیه پیامبر (ص)

۳۸ ..... دلایل عدم جواز اجتهاد برای پیامبر

۳۹ ..... دلایل قایلین به جواز و وقوع اجتهاد

فصل سوم: ادوار اجتهاد در مذهب تسنن

۵۷ ..... دوره اول: اجتهاد در عصر رسالت

۵۹ ..... صحابه و اجتهاد در عصر رسالت

۶۲ ..... الف - مرحله جواز

۶۲ ..... ب - مرحله وقوع

۶۶ ..... منابع اجتهاد در این دوره

۷۰ ..... قرآن

۷۱ ..... سنت پیامبر (ص)

۷۲ ..... ویژگیهای اجتهاد در این دوره

۷۴ ..... دوره دوم: اجتهاد در عصر کبار صحابه

۷۴ ..... «صحابه» در لغت و اصطلاح

۷۵ ..... کیفیت اجتهاد صحابه

۷۷ ..... نمونه‌هایی از عمل به «رأی»

۷۹ ..... علل گرایش صحابه به «رأی»

۸۱ ..... مذمت امام علی (ع) و برخی از صحابه از عمل به رأی

۸۴	منابع اجتهاد در عصر صحابه.....
۸۵	تعریف «اجماع» از دیدگاه دانشوران سنّی.....
۸۷	تعریف «رأی» و مراد از آن.....
۸۹	ویژگیهای دوره صحابه.....
۹۰	مجتهدان مشهور دوره صحابه.....
۹۲	دوره سوم: اجتهاد در عصر تابعین.....
۹۲	«تابعین» در لغت و اصطلاح.....
۹۳	منابع اجتهاد در دوره تابعین.....
۹۴	ویژگیهای دوره تابعین.....
۹۵	مشهورترین مفتیان دوره تابعین.....
۹۸	دوره چهارم: اجتهاد در عصر ظهور مذاهب چهارگانه.....
۹۸	ویژگیهای این دوره.....
۱۰۰	مراجع تقلید در این دوره.....
۱۰۱	منابع فقه و اجتهاد در این دوره.....
۱۰۲	قیاس.....
۱۰۵	استحسان.....
۱۰۹	مصالح مرسله.....
۱۱۰	اجماع.....
۱۱۴	اجماع اهل مدینه.....
۱۱۵	قول صحابی.....
۱۱۸	سدّ ذرایع.....
۱۲۰	استصحاب.....
۱۲۱	عرف و عادت.....

۱۲۲	.....	اقسام عرف
۱۲۴	.....	شرح حال ائمه اربعه و اجتهاد آنان
۱۲۴	.....	ابوحنیفه
۱۲۵	.....	منابع و کیفیت اجتهاد او
۱۲۶	.....	مشهورترین شاگردان ابوحنیفه
۱۲۶	.....	مالک بن انس
۱۲۸	.....	منابع و کیفیت اجتهاد او
۱۲۹	.....	شاگردان مالک
۱۳۰	.....	محمد بن ادریس شافعی
۱۳۱	.....	منابع و کیفیت اجتهاد او
۱۳۲	.....	شاگردان امام شافعی
۱۳۳	.....	احمد بن حنبل
۱۳۴	.....	منابع و کیفیت اجتهاد او
۱۳۶	.....	شاگردان احمد بن حنبل
۱۳۷	.....	مذاهب منقرضه در این عصر
۱۳۸	.....	دوره پنجم: عصر تقلید و انسداد باب اجتهاد
۱۴۰	.....	علل انسداد باب اجتهاد
۱۴۲	.....	ویژگیهای این دوره
۱۴۲	.....	کارهای مهم فقهای این دوره
۱۴۳	.....	فقهای این دوره
۱۴۶	.....	دوره ششم: عصر تجدید حیات اجتهاد
۱۴۷	.....	متن استفتاء و فتوای شیخ محمود شلتوت
۱۴۹	.....	علل و موجبات تجدید حیات اجتهاد

۱۵۰	فصل چهارم: ادوار اجتهاد در مذهب امامیه
۱۵۳	الف - اجتهاد در عصر حضور معصوم (ع)
۱۵۴	دوره اول: اجتهاد در عصر رسالت
۱۵۷	منابع اجتهاد در این دوره
۱۵۸	دوره دوم: اجتهاد در عصر امامت
۱۶۰	فقه‌های این دوره
۱۶۰	منابع اجتهاد در این دوره
۱۶۰	ویژگی‌های این دوره
۱۶۳	ب - اجتهاد در عصر غیبت
۱۶۴	دوره اول: اجتهاد در مکتب متکلمان
۱۶۷	ویژگی‌های این دوره
۱۶۸	منابع اجتهاد در این دوره
۱۶۹	عقل
۱۷۱	دوره دوم: اجتهاد در مکتب شیخ طوسی
۱۷۳	ویژگی‌های این دوره
۱۷۳	منابع اجتهاد در این دوره
۱۷۳	مهم‌ترین تألیفات شیخ
۱۷۴	دوره سوم: عصر حاکم شدن روحیه تقلید در مجامع فقهی
۱۷۴	فقه‌های این دوره
۱۷۶	دوره چهارم: عصر تجدید حیات و پیشرفت اجتهاد
۱۷۸	مشهورترین فقه‌های این دوره
۱۸۱	دوره پنجم: عصر حکومت تفکر اخباریگری بر حوزه‌های فقهی
۱۸۳	فقه‌های مشهور اخباری

- ۱۸۶ ..... مجتهدین این دوره
- ۱۸۸ ..... دوره ششم: عصر برجیده شدن اساس اخباریگری
- ۱۸۹ ..... عوامل پیروزی تفکر اصولی بر مکتب اخباریگری
- ۱۹۰ ..... تألیفات و شاگردان وحید بهبهانی
- ۱۹۲ ..... مهم‌ترین ویژگیهای این دوره
- ۱۹۳ ..... دوره هفتم: عصر ژرف اندیشی در اباحت اجتهادی
- ۱۹۴ ..... نوآوریهای شیخ
- ۱۹۶ ..... مهم‌ترین شاگردان و پیروان مکتب شیخ
- ۱۹۹ ..... دوره هشتم: عصر کلیت کاربرد اجتهاد با شیوه نوین آن
- ۲۰۰ ..... عوامل کم توجهی به مسائل اجتماعی و حکومتی
- ۲۰۲ ..... آثار ذهنیت اکتفا به جنبه فردی فقه
- ۲۰۴ ..... ویژگیهای فقیه جامع از دیدگاه امام
- ۲۰۵ ..... ویژگیهای این دوره

۲۰۷ ..... خاتمه

- ۲۰۸ ..... اقسام اجتهاد
- ۲۰۹ ..... امکان اجتهاد مطلق و متجزی
- ۲۰۱ ..... دلایل قایلین به امکان تجزی دراجتهاد
- ۲۱۱ ..... دلایل قایلین به عدم امکان تجزی
- ۲۱۲ ..... دلیل قایلین به تفصیل
- ۲۱۳ ..... انواع اجتهاد به لحاظ مراتب مجتهدین
- ۲۱۳ ..... اجتهاد مطلق یا مستقل
- ۲۱۴ ..... اجتهاد در مذهب

۲۱۴	اجتهاد در تخریج
۲۱۵	اجتهاد در ترجیح
۲۰۶	اجتهاد در فتوا
۲۱۶	آیا اجتهاد شیعه مطلق است؟
۲۱۸	مقدمات و شرایط اجتهاد مطلق
۲۱۸	شرایط اجتهاد از نظر فقهای امامیه
۲۲۰	شرایط اجتهاد از نظر علمای عامه
۲۲۲	شرایط مفتی از نظر فریقین
۲۲۳	اعتبار حیات در پذیرش فتوای مفتی
۲۲۳	الف - اشتراط حیات مطلقاً
۲۲۴	ب - عدم اشتراط حیات مطلقاً
۲۲۸	ج - تفصیل میان تقلید ابتدایی و استمراری
۲۳۰	تخطئه و تصویب
۲۳۰	۱- تخطئه
۲۳۱	۲- تصویب
۲۳۲	۳- مصلحت سلوکی
۲۳۴	منابع و مأخذ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

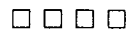
مقدمه

خدای را سپاس که انسان را بر فطرت خداجویی، لباس حیات پوشاند و به زیور اندیشه بیاراست و آنگاه دینی مبتنی بر فطرت^۱ و پاسخگوی به همه نیازهای مادی و معنوی، فرا رویش نهاد و احکام و قوانینش را در مسیر رشد و بالندگی به سوی کمال انسانیت، سر لوحه کار او قرار داد. درود و تحیات وافره بر انبیای بزرگ الهی بویژه بر اشرف و خاتم آنان حضرت محمد بن عبدالله (ص)، که کاملترین دین و جامعترین برنامه الهی برای هدایت بشر، با دست توانای او بنیان نهاده شد.

سلام و صلوات فراوان بر باب علم نبی، نفس رسول الله، محور حق و خلاصه انبیاء حضرت مولی الموحّدین، علی بن ابی طالب (ع)، و بر فرزندان او، ائمه طاهرین، که راهبران راستین بشریت، گنجینه های علم و فضیلت، سفینه های نجات امت، پرچمداران حراست از دین و برگزیدگانی برای تبیین و تشریح احکام الهی اند.

و بر رهروان راستین آنان، فقیهان بزرگ اسلام، که با تحمل مشقات و رنجهای فراوان، و با تلاشهای گسترده و کاوشهای عمیق در راه دست یابی به احکام شریعت، فقه غنی و پربار شیعه را سبب گشته و مشعل فقاہت و اجتهاد را، طی قرون متوالی، پر فروغ و تابان نگه داشتند.

۱- «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ»؛ روی خود را متوجه آیین خالص پروردگار کن. این فطرتی است که خداوند انسانها را بر آن آفریده. دگرگونی در آفرینش خدا نیست، این است دین و آیین محکم و استوار ولی اکثر مردم نمی دانند.» روم (۳۰): ۳۰.

یکی از خصوصیات انسان، اجتماعی بودن اوست. به این معنا که به تنهایی و به دور از جامعه، قادر به حلّ تمامی مشکلات و تأمین نیازهای جسمی و روحی خود نخواهد بود؛ بلکه در این راه به همراهی و مساعدت دیگران سخت نیازمند است. بنابراین، وجود اجتماع و جامعه ضرورتی انکارناپذیر می‌باشد.

و از آنجا که وجود امیال و غرایز مختلف در طبیعت بشر، او را به سوی سرکشی، خودخواهی و تعدّی به حقوق دیگران سوق می‌دهد و زمینه را برای به هم خوردن نظم و آرامش جامعه و وقوع درگیری و زدو خورد فراهم می‌سازد، به وجود قانون و برنامه‌ای نیاز است که با تعیین حدّ و مرز حقوق اعضاء جامعه و ممانعت از خودکامگی‌ها و تعدّی‌ها، ارتباطی سالم بین افراد ایجاد کرده و زمینه را برای رشد فرد و جامعه مهیا سازد.

به دلیل همین نیاز است که می‌بینیم در هر جامعه کوچک و بزرگی، قانونی که همه اعضاء ملزم به تبعیت از آن هستند، وضع شده است.

این قوانین به لحاظ واضعشان بر دو گونه است:

۱- قانون بشری، که واضع آن یک یا چند نفر از افراد معمولی می‌باشد.

۲- قانون الهی، که واضع آن خداوند به توسط سفیران و برگزیدگانش است.

این دو نوع قانون، تفاوت‌هایی اساسی با هم دارند که از آنها مزیت و برتری قانون الهی به خوبی فهمیده می‌شود. ما در اینجا برای نشان دادن برتری مطلق قانون الهی بر قانونهای بشری به دو فرق عمده آنها اشاره می‌کنیم:

۱- در قانون بشری به علت عدم احاطه کامل واضع آن بر روحيات، خصوصیات و نیازهای نوع انسان از یک سو، و وجود نقص در ادراکات و اندیشه‌های او از سوی دیگر، پیدایش اشکالات و نقیصه‌های متعدد در آن طبیعی است و به همین دلیل هر چند یک بار نیاز به تجدید نظر، تغییر و اصلاحیه دارد. اما در قانون الهی، به علت احاطه کامل واضع آن بر شوون، روحيات و نیازهای انسان، وجود اشکال یا نقیصه در آن متصور نیست.

۲- قانون بشری اساساً ناظر به یک بُعد از نیازهای بشر است. به این معنا که هدف اصلی آن،

سر و سامان دادن به اوضاع جسمی و امور دنیوی او بوده و به اموری از قبیل رفع تعدی و تجاوز به حقوق یکدیگر، برپایی عدل^۱، ایجاد نظم و آرامش و زمینه سازی برای رشد افراد جامعه در امور مادی می پردازد؛ ولی توجّهی به بُعد روحی انسان، کمالات معنوی و امور اخروی او ندارد و نمی تواند داشته باشد؛ زیرا چنین وضعی یا اصلاً اعتقادی به مسائل ماوراء الطبیعت، شوون مربوط به عالم غیب، روح و امور اخروی ندارد و یا اگر هم دارای چنین اعتقادی است به علت عدم احاطه به این نوع مسائل و آگاهی نداشتن به طرفی که انسان را به سعادت حقیقی رهنمون می سازد و... از عهده تدوین قانونی که کامل و شامل تمامی این ابعاد باشد بر نمی آید. اما قانون الهی به واسطه احاطه کامل واضح آن به جمیع ابعاد انسانی، عالم غیب و شهود، رابطه علیّت و معلولیّت اشیاء مادی و امور معنوی و مسائل دیگر، از جامعیت و کمال برخوردار بوده و ناظر به جمیع امور دنیوی و اخروی بشر است.

فقه اسلامی، یکی از این قوانین الهی و کاملترین آنها است که برای تمامی زوایای زندگی فردی و اجتماعی برنامه دارد و به هدف تربیت روح و جسم، و نیل به سعادت دنیوی و اخروی شکل گرفته است.

در این باره، مجدّد قرن، حضرت امام خمینی - رضوان الله تعالی علیه - می فرماید: «فقه تئوری واقعی و کامل اداره انسان و اجتماع، از گهواره تا گور است^۲.»
و باز می فرماید: «اسلام تمامی جهاتی که انسان به آن احتیاج دارد، برایش احکام دارد احکامی که در اسلام آمده است؛ چه احکام سیاسی، چه احکامی که مربوط به حکومت است، چه احکامی که مربوط به اجتماع است، چه احکامی که مربوط به افراد است، چه احکامی که مربوط به فرهنگ اسلامی است، تمام اینها موافق با احتیاجات انسان هست^۳.»

اساس فقه اسلامی را دو منبع اصلی کتاب و سنّت تشکیل می دهند^۴؛ زیرا در دوره رسالت

۱- البته فرض ما، در جایی است که واضع قانون بشری واقعاً در پی اصلاح امور افراد جامعه و برپایی عدل باشد و قصدش از تدوین قانون، منافع خود نباشد. در غیر اینصورت مقایسه آن با قانون الهی اصولاً بی مورد است.

۲- صحیفه نور ۲۱: ۰۹۸

۳- همان ۲: ۲۳۲.

۴- حمادبن عیسی از حضرت صادق (ع) نقل می کند که آن حضرت فرمود: «ما من شیء الا وفیه کتاب

هیچ کدام از منابعی که بعدها جزء مصادر حکم شناخته شدند، مثل اجماع و عقل در فقه امامیه و اجماع و قیاس و استحسان در فقه اهل سنت، دخالتی در تشریح و صدور احکام شرعی نداشتند و قوانین و احکام عملی اسلام یا در ضمن آیاتی موسوم به آیات الاحکام بیان می‌شد و یا توسط پیامبر (ص) تبیین و تشریح می‌گردید.^۱

کیفیت نزول این آیات، تدریجی^۲ و بیشتر در جواب حوادثی بوده است که در جامعه اسلامی اتفاق می‌افتاد^۳، مانند واقعه‌ای که برای مرثد غنوی، فرستاده پیامبر به مکه رخ داد. وی که زنی از مشرکین، خواهان ازدواج با او بود، جریان را با پیامبر (ص) در میان گذاشت و از او اجازه ازدواج خواست. در جواب، این آیه نازل شد^۴: «وَلَا تُنكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّىٰ يُؤْمِنَ وَلَأَمَةٌ مُّؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكَةٍ وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ^۵...»؛ و با زنان مشرک و بت پرست تا ایمان نیاورده‌اند ازدواج نکنید (اگر چه دسترسی جز به ازدواج با کنیزان نداشته باشید؛ زیرا) کنیزان با ایمان از زن آزاد بت پرست بهتر است، اگر چه (زیبایی یا ثروت یا موقعیت او) شما را به شگفتی در آورد.»

در بعضی موارد نیز در جواب سؤالاتی که بعضی از مسلمانان مطرح می‌کردند، آیاتی نازل می‌شد که گاهی در برگیرنده سؤال نیز بود^۶، مانند این آیه: «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ^۷...»؛ از تو (درباره ارث خواهران و برادران) سؤال می‌کنند، بگو خداوند حکم کلاله (خواهر و برادر) را برای شما بیان می‌کند.»

در عصر تشریح و رسالت به علت دسترسی به پیامبر (ص) مسلمانان احکام شرعی خود را به راحتی از کتاب و سنت دریافت می‌کردند و نیاز چندانی به اجتهاد نبود؛ گر چه به مواردی از

اوسنه؛ چیزی نیست مگر آن که در موردش آیه قرآن یا حدیثی هست.» الاصول من الکافی ۱: ۵۹، و مرآة العقول ۲۰۴: ۱.

۱- خداوند خطاب به رسولش می‌فرماید: «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ؛ و ما این ذکر (قرآن) را بر تو نازل کردیم تا آنچه به سوی مردم نازل شده است برای آنها تبیین کنی.» نحل (۱۶): ۴۴.

۲- رک: ادوار فقه شهابی ۱: ۵۷، و دراسة تاریخیة للفقہ و اصوله ۲۱.

۳- تاریخ التشریح الاسلامی ۱۰، و دراسة تاریخیة ۲۲.

۴- رک: تاریخ التشریح الاسلامی ۱۱.

۵- بقره (۲): ۲۲۱.

۶- رک: تاریخ التشریح الاسلامی ۱۱، و دراسة تاریخیة ۲۳.

۷- نساء (۴): ۱۷۶.

اجتهادات به وقوع پیوسته در این زمان بر می‌خوریم^۱.

اما در دوره‌های بعدی، با فاصله گرفتن از عصر تشریح، بروز ابهاماتی در شأن نزول آیات و بسیاری علل دیگر، استفاده از قرآن و سنت و نیز از مصادری که بعدها افزوده گردید، منوط به اجتهاد شد و اجتهاد به عنوان شیوه کاوش در ادله و منابع احکام درآمد^۲.

البته در مذهب شیعه در زمان حضور ائمه - علیهم السلام - نیاز کمتری به اجتهاد نسبت به مذهب اهل سنت احساس می‌شد و این بدان سبب بود که شیعیان، سنت امام معصوم (ع) را همانند سنت پیامبر (ص) حجت می‌دانند.

اما از زمان غیبت کبری به بعد، به علت عدم دسترسی به امام (ع) از یک سو، و پیدایش پیشامدها و مسائل جدیدی که جوابی در خور و مستند می‌طلبیدند، از سوی دیگر، فقیهان شیعی مذهب را بر آن داشت که برای دست یابی به احکام جدید، در سطحی گسترده‌تر به تعمق و تعقل اجتهادی دست یازیده و بر دامنه فقه بیفزایند. بدین سان فقه شیعه رشد یافته، غنی و پر بار گشت.

چنانکه خواهیم دید، اجتهاد در فقه شیعه بجز دوره کوتاهی که خمودی آن را فرا گرفته بود، طی قرون و اعصار مختلف، پر فروغ و پر شتاب به حیات خود ادامه داده و به نتایجی عظیم در فقه و اصول رسیده است.

اما اجتهاد در فقه اهل سنت، بعد از عصر مذاهب چهارگانه، دچار رکود گشت و تا قرنهای متمادی باب اجتهاد بر روی فقیهان بسته شد و از صحنه زندگی نوین دور ماند.

اهمیت و ضرورت اجتهاد

اجتهاد که عبارت است از استخراج احکام عملی اسلام از ادله معتبر شرعی، و در یافتن پاسخ برای مسائل جدید به عهده آن است، اهمیت و ضرورت وجودیش در همگام نمودن فقه با نیازهای متغیر بشری، و در تطبیق و هماهنگ نمودن عمل فرد و جامعه با موازین شرعی، آشکار

۱- رک: همین رساله ۶۹ و ۷۰.

۲- البته همانطوری که مفصلاً خواهد آمد، بانیان مذهب تسنن و پیروانشان در کنار اجتهاد به معنای مشهور و مقبول آن، شدیداً به اجتهاد به معنای اعمال رأی شخصی روی آوردند. رک: همین کتاب ۷۶ - ۷۸.